

Noden en wensen

De verzorgingsstaat gezien als een historisch fenomeen

Prof.dr.mr. Kees Schuyt

Rede

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt
van bijzonder hoogleraar
in het kader van de prof.dr. J.A.A. van Doorn leerstoel
aan de Faculteit der Sociale Wetenschappen
Erasmus Universiteit Rotterdam, op 24 juni 2013

Tweede oratie prof.dr. J.A.A. van Doorn wisselleerstoel

Van Doornlezing 2013

Colofon

De verzorgingsstaat gezien als historisch fenomeen
Prof.dr.mr. Kees Schuyt, 24 juni 2013
978-90-75289-18-3

Oplage:
400

Productiebegeleiding:
Interne & Externe Communicatie FSW

Vormgeving en druk:
B&T Ontwerp en advies (www.b-en-t.nl)

Jacques van Doorn Fellowship

De prof.dr. J.A.A. van Doorn leerstoelhouder is als Jacques van Doorn Fellow verbonden aan het Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences (NIAS). Het Jacques van Doorn Fellowship is ingesteld om het belang van prof.dr. J.A.A. van Doorn voor de Nederlandse sociologie te benadrukken, en is een eerbetoon aan de geestelijke onafhankelijkheid die zijn werk kenmerkt.

De Jacques van Doorn Fellow richt zich tijdens zijn verblijf op het NIAS op een onderzoeksproject dat is gerelateerd aan de sociologie van beleids- en bestuursvraagstukken, een discipline waarvan prof.dr. J.A.A. van Doorn een belangrijke grondlegger was.

NIAS faciliteert en stimuleert toponderzoek in de geestes-, gedrags-, en maatschappijwetenschappen. Internationale kennisuitwisseling en interdisciplinaire samenwerking staan daarbij centraal. Naast individuele fellows kent het NIAS multidisciplinaire themagroepen, geco-sponsorde fellowships en een subsidieprogramma voor workshops.

Het NIAS is een instituut van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW). Jacques van Doorn was sinds 1969 lid van de KNAW.

Prof.dr. J.A.A. van Doorn wisselleerstoel

De prof.dr. J.A.A. van Doorn leerstoel is een eerbetoon aan professor Jacques van Doorn, grondlegger van de opleiding Sociologie en vele jaren decaan van de Faculteit der Sociale Wetenschappen (FSW) bij de toenmalige Nederlandse Economische Hogeschool, nu Erasmus Universiteit Rotterdam.

Van Doorn was een van de grootste Nederlandse sociologen van na de Tweede Wereldoorlog. De invloed van Jacques van Doorn op de Nederlandse sociologie en in het bijzonder op de Rotterdamse sociologie was groot. Hij overleed op 14 mei 2008. De wisselleerstoel is ingesteld door de decaan van de FSW en de vakgroepen Sociologie en Bestuurskunde, in samenwerking met het Netherlands Institute for Advanced Study (NIAS) in Wassenaar.

De wisselleerstoel is een eerbetoon voor de vele verdiensten van Jacques van Doorn voor de Erasmus Universiteit Rotterdam en daarbinnen de FSW.

www.eur.nl/fsw/vandoornleerstoel

Fotograaf: Levien Willemse

Noden en wensen

De verzorgingsstaat gezien
als een historisch fenomeen

*Mijnheer de Rector Magnificus,
geachte aanwezigen*

1. Verleden, heden en toekomst van de verzorgingsstaat

Wie iets wil zeggen over de toekomst van de naoorlogse verzorgingsstaat zal als een historicus terug moeten kijken op het ontstaan en de structurele opbouw ervan, de periode van 1946 tot ongeveer 1965; vervolgens op de periode erna, die ik de uitbouwfase noem, van 1966 tot ongeveer 1981, het jaar van de tweede oliecrisis. Daarna komt het tijdperk van de aangekondigde hervormingen die sinds 1981 zijn ondernomen. Deze hervorming van de verzorgingsstaat kan men nog het beste vergelijken met de processie van Echternach: drie stappen voorwaarts, twee achterwaarts. Een vierde fase van wederom vijftien jaar (1995-2010) begint met de introductie van meer vraagsturing en markwerking voor bepaalde publieke instellingen en met de privatisering van verschillende traditionele overheidsorganisaties.

Thans zijn de structurele condities en de morele overtuigingen, die ooit ten grondslag lagen aan de verzorgingsstaat, zodanig veranderd dat men deze samenlevingsvorm nog maar moeilijk herkent. De voor de tweede helft van de twintigste eeuw zo kenmerkende waarden 'vrijheid', 'gelijkheid', 'sociale rechtvaardigheid' en 'solidariteit' zullen voor de eerste helft van de eenentwintigste eeuw derhalve een nieuwe formulering en inhoud dienen te krijgen en de daarmee samenhangende vraagstukken van nieuwe analyses en betekenissen voorzien. Met het onderwerp van deze rede "noden en wensen" hoop ik hier een bijdrage aan te leveren.

Samenlevingen veranderen vaak onmerkbaar langzaam, maar als men na dertig jaar terugkijkt, dan blijkt plotseling hoeveel en hoezeer elke moderne samenleving veranderd is. Wie in 1980 terugkeek naar 1950 zag een totaal andere soort gedrag en morele overtuiging en wie in 2010 terugkeek naar 1980 onderging eenzelfde ervaring van onmiskenbare maatschappelijke verandering.

Graag wil ik de tweede Van Doorn Lezing benutten om iets te zeggen over verleden, heden en toekomst van de West-Europese verzorgingsstaat, in het bijzonder van de Nederlandse variant. Het is mij een eer en een groot genoegen om dit te mogen doen aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, de plaats waar Jacques van Doorn als socioloog een indrukwekkende wetenschappelijke en intellectuele erfenis heeft achtergelaten. Niet alleen door de oprichting, dit jaar 50 jaar geleden, van de Rotterdamse sociale faculteit en de sociologieopleiding, maar evenzeer door zijn studies en publicaties op talloos veel gebieden; waaronder die over de verzorgingsstaat. Zeer onlangs nog werd een van Van Doorns befaamde gezegden door zijn oud-collega D. Wolfson met trots en verbazing vanwege de actualiteit geciteerd (Wolfson 2013: 88). Zo beschreef Van Doorn in 1977 de toenmalige praktijk als een merkwaardig stelsel van particuliere organisaties, die ten volle profiteerden *“van een gezamenlijk bereikte meerderheid in de politieke arena, waardoor men greep kon houden op de allocatie van publieke middelen in de richting van eigen activiteiten”*. Hij typeerde deze praktijk trefzeker met de snedige constatering: *“De combinatie vormde een bijna geniale formule: baas in eigen huis, en het huis ten laste van de gemeenschap”* (Van Doorn 1978: 29). De formule gaat nog steeds op als men denkt aan woningcorporaties of aan van de ondergang geredde banken. Baas in eigen huis, maar...

Maar nu dient eerst teruggekeken te worden naar het naoorlogse begin van de verzorgingsstaat.

Dat terugkijken vereist een afstandelijk-wetenschappelijke houding en niet een hedendaagse politiek-ideologische blik, uitsluitend met het oog op nieuwe en verdere bezuinigingen of afbouw. Wat ik U vanmiddag wil presenteren is een proeve van analytische beleidssociologie, zoals ik die van Van Doorn heb geleerd, waarin secundaire reflectie op beleid en wetgeving de hoofdmoot vormt.

Ik doe dit aan de hand van een soort gedachte-experiment: bezie de verzorgingsstaat als een heel belangrijke periode in de naoorlogse ontwikkeling, die nu afgesloten wordt. De maatschappelijke contexten waarin deze samenlevingsvorm kon ontstaan zijn zo verschillend van de thans aanwezige maatschappelijke condities, dat men het beter kan hebben over twee zeer van elkaar verschillende tijdperken. Kijk terug zoals de historicus Collingwood ons aanraadt: met zoveel mogelijk inlevingsvermogen voor de mensen van toen en voor de omstandigheden van die periode. Collingwood noemt dit *re-enactment of the past*: het zoveel als mogelijk terugroepen en herbeleven van toenmalige historische gebeurtenissen, maatschappelijke condities en menselijke sentimenten, aan de hand van documenten en teksten, en met eigen hedendaagse kennis en beoordeling van die teksten, feiten en gebeurtenissen (Collingwood 1946; 1994:282; Van der Dussen 2012: 85-96; Johnson 2013: 53-63). Dus niet vroegere wetgeving, beleidsinitiatieven en besluitvorming veroordelen op grond van hedendaagse belangen, omdat de vroegere besluiten thans zo slecht uitkomen. Niet bespotten, maar begrijpen en verklaren. Als we zo naar het verleden kijken, wat zien we dan?

De uitdrukking *welfare state* werd voor het eerst in 1938 door de historicus Alfred Zimmern gemunt om de tegenstelling uit te drukken met Hitlers *warfare state* (Marwick 1982:49). De uitdrukking *welfare* werd reeds tijdens de Tweede Wereldoorlog tot een begrip gesmeed, en kreeg daarna een duidelijker inhoud en betekenis.

Met een grote mate van saamhorigheid uit de verwoestende Tweede Wereldoorlog gekomen, ging men (in de Stichting van de Arbeid en de Sociale Verzekeringsraad), gezamenlijk aan de slag om te komen tot een betere organisatie van sociale zekerheid, die nog stamde van de besluiteloze vooroorlogse tijd. Dit alles naar het voorbeeld van het Beveridge-plan uit 1942 *Social Insurance and Allied Services*, dat in eerste instantie gericht was geweest om de negatieve gevolgen van die oorlog op te vangen voor oorlogsweduwen en wezen, door bombardementen dakloos geworden gezinnen en voor werklozen zonder inkomen.

Een kenmerkend citaat uit dit Beveridge-plan is:

“The outstanding object of the Beveridge Plan is to provide as far as possible a unified system of income maintenance to cover the needs arising from a variety of causes.”

(geciteerd in Wiggins 1987:4)

Men kan dit Beveridge-plan, tesamen met het twee jaar later gepubliceerde *Full Employment in a Free Society* (1944) als de geboorteakte van de naoorlogse West-Europese *welfare state* beschouwen, waarbij het begrip *welfare* in zijn oorspronkelijke, Angelsaksische betekenis moet worden begrepen: *assistance, especially by government, to those in need.*

In Nederland was de Commissie Van Rhijn aan het werk, maar kwam pas in 1948 met het rapport *Sociale Zekerheid*. De moeizame discussies over de organisatie van en zeggenschap over de inrichting van sociale zekerheid mocht de aandacht van de materiële sociale nood niet afleiden. De nood van ouden van dagen was groot. Uitkeringen krachtens de Invaliditeitswet 1921 waren schromelijk onvoldoende en zeer veel ouderen, die de crisisjaren dertig en een daaropvolgende oorlog hadden meegemaakt en heel weinig gespaard konden hebben, vielen niet eens onder dit regime. Er kwam een noodoplossing, de bekende noodwet-Drees in 1947, die voorzorg in vaste uitkeringen, naar gemeentenklassen gedifferentieerd. Het Rijk nam de kosten op zich. De populariteit van deze regeling was groot. We kennen nu nog de uitdrukking “van Drees trekken”. Bejaarde ouders hoefden niet meer afhankelijk te zijn van hun eveneens nog niet erg bemiddelde volwassen kinderen; een doorbreking van de familiale solidariteit, die toen nog wettelijk verplicht was. Deze eerste en principiële doorbreking van de wederzijdse financiële verplichtingen tussen ouders en kinderen is een opvallend kenmerk geworden van de Nederlandse *welfare state*; in andere landen bleef de verplichting bestaan. Na het rapport Van Rhijn in 1948 gingen men verder aan de slag voor een definitieve regeling van de oudedagsvoorziening, die er kwam in 1956, de AOW (cf. Schuyt en Taverne 2000: 289-292).

Wat wil ik met dit kleine historisch fragment zeggen? Ik noem het niet om het spectaculaire en uiteraard opvallende contrast in de economische positie van ouderen, toen en nu, aan te geven. Wat mij wel opvalt is het volgende: het ging zowel in het Beveridge rapport, als in het noodwetje Drees en in het

rapport van de Commissie Van Rhijn om de leniging van noden, urgente behoeften van bepaalde groepen, die hun directe bestaanszekerheid aantastten en waarin niet op familiale basis kon worden voorzien. Bovendien stonden soberheid en eenvoud van uitkeringen centraal, waarbij op geen enkele wijze werd voorbijgegaan aan eigen verantwoordelijkheid, initiatieven van en aansporingen voor de betrokkenen.

Een daarvoor kenmerkend citaat uit het begin van het Beveridge-report:

“The state in organizing security should not stifle incentive, opportunity, responsibility; in establishing a national minimum, it should leave room for encouragement for voluntary action by each individual”

(Beveridge 1942: 6-7)

Het ging Beveridge, Drees en Van Rhijn niet alleen om de economisch beperkte mogelijkheden, maar vooral om de morele redenen om voorzichtigheid en vooruitziende spaarzin aan te moedigen (Kloppenburger 1998: 113; Baldwin 1996: 107-134).

Daarnaast valt mij de eensgezindheid op, die nog immer gebaseerd was op oorlogservaringen en toen gemaakte afspraken, zowel in Engeland (Marwick 1982: 49-63) als in Nederland: de gestage uitbreiding van de sociale zekerheid als hoeksteen van de naoorlogse *welfare state* is het resultaat geweest van een beleid dat door alle politieke partijen werd ondersteund.

Die uitbreiding liep langs drie lijnen:

- uitbreiding van *aantal en soort sociale risico's* van de toenmalige industriële samenleving: ziekte, werkloosheid – altijd zeer laag gebleven tot midden jaren zeventig –, bedrijfsongevallen, ouderdom en armoede;
- uitbreiding van het *aantal gerechtigden*, aanvankelijk slechts werknemers die premie betaalden, later (vanaf 1957) ook niet premiebetalenden;
- uitbreiding van de *sectoren* waarop de overheid via subsidies, collectieve voorzieningen en verplichte regelingen financieel ging steunen: scholing, studiebeurzen, huisvesting- en huursubsidies, welzijnsorganisaties en vele andere wenselijke voorzieningen (Schuyt en Taverne, 2000: 288-291)

2. Individu en gemeenschap in de opbouw van de verzorgingsstaat (1947-1965)

Het is goed om deze gestage uitbreidingen en vooral de vorm ervan in de gaten te houden. De verzorgingsstaat, in de begripsmatig ongelukkige vertaling die Thoenes er in 1962 aan gaf, is een uniek systeem van maatschappelijke organisatie gebleken: op democratische leest geschoeid, met behoud van de kapitalistische productiewijze, bracht het een garantie voor collectief welzijn van al haar onderdanen (Thoenes 1962:124). Het belangrijkste kenmerk van deze verzorgingsstaat, in die eerste opbouwfase, is gelegen in het feit dat daarin, in tegenstelling tot vele ons in de geschiedenis bekende maatschappijvormen, de spanning tussen individu en groep, tussen burger en staat, en tussen groepen onderling blijft gehandhaafd en niet omslaat in een grof en ruig individualisme of een grof en even ruig collectivisme of groepsdwang (Schuyt, 1981; 1983:221).

Het is een goede manifestatie gebleken van wat de Franse socioloog Emile Durkheim de *homo duplex* heeft genoemd: de mens is een wezen dat op twee niveaus bestaat, als een individu en als deel van de grotere samenleving. Ieder mens streeft naar individualiteit, dit is eigen zelfstandigheid en afzonderlijke identiteit – niet te verwarren met individualisme – en tegelijkertijd ook naar communaliteit; ergens bij willen horen, bij een min of meer permanente, grote of kleinere gemeenschap (Durkheim 1912 / 1968; 1973: 151-162). Durkheim zag vrij zuiver de noodzaak in van het evenwicht tussen strijdige polariteiten in de mens zelf, namelijk tussen egoïsme en altruïsme, én in de samenleving tussen de polen anomie, het teveel aan ongeregelde relaties, en fatalisme, het teveel aan vastgelegde en determinerende regels. Het is terug te voeren op Durkheims vier typen van zelfmoord, die hij in 1897 ontdekte (Durkheim 1897; Baudelot et Establet 1984; Schuyt 1985: 76-83). Zelf vat ik dit mij aansprekende realistisch-sociologisch mens- en wereldbeeld samen in een pakkende agrarische metafoor: mensen zijn net als planten die de juiste hoeveelheid water en zonlicht nodig hebben. Geef je ze te weinig (geringe sociale cohesie, te weinig regulering) dan bloeien ze niet op en gaan ze dood. Geef je ze te veel (te sterke cohesie, te veel regulering) dan verstikken ze.

Dit duale kenmerk van Durkheims mens- en maatschappijopvatting kreeg echter alle kans in die eerdere fase van de verzorgingsstaat. De sociale regelingen (ziektewet en werkloosheidsverzekering, ziekenfonds en sociale woningbouw) waren daarbij wel ingebed in een nog verzuilde samenleving,

waarin herkenbare en vaak plaatselijke gemeenschappen de uitvoering van de regelingen droegen en tegelijk voor de vanzelfsprekende controle zorgden. Eens in de twee weken kwam de man van het ziekenfonds aan de deur om eigenhandig de premiebetaling op te halen, werd bij ziekmelding van een werknemer daags erna door een lekencontroleur de eerste check op echtheid verricht en beheerden de huurders van woningbouwverenigingen zo veel mogelijk huis en haard. De aanwezigheid van dergelijke ondersteunende sociale verbanden vormde een cruciale factor in de effectiviteit van de collectieve regelingen. Bovendien bleef de werkloosheid beperkt tot seizoens- of frictiewerkloosheid.

Het contrast met toen valt thans op de veel grotere plaats voor individualisme en concurrerende autonomie enerzijds, anderzijds een communaliteit die verdrinkt in en verdrongen wordt door een overvloed aan bureaucratische organisaties zonder geleefde gemeenschappelijkheid. De opbouwfase werd in 1965 afgesloten met het in werking treden van de Algemene Bijstandswet, door toenmalige KVP-minister van C.R.M., Marga Klompé beschreven als hét sluitstuk van de verzorgingsstaat. Je zou ook kunnen zeggen dat de opbouwfase werd afgesloten in 1966, het jaar waarin KVP-minister Veldkamp zijn WAO, door hem gezien als hét sluitstuk van de sociale zekerheidswetgeving, door de Tweede Kamer aanvaard krijgt.

Al met al heeft de verzorgingsstaat de persoonlijke vrijheid van vele burgers verhoogd, zonder dat er een collectieve ideologie werd opgelegd. Tegen alle sombere voorspellingen van Friedrich Hayeks *Road to Serfdom* (1944) in werd het rechtstatelijke en democratische karakter gehandhaafd, zo niet versterkt. Het individuele welbevinden (*well being*) werd verhoogd door de gestage groei van materiële welvaart – die natuurlijk niet uitsluitend te danken was aan die verzorgingsstaat, maar uit de eigen dynamiek van de naoorlogse op massaproductie gestoelde industrie (fabrieken, mijnen, ongeschoolde arbeid) en handel voortkwam. Met deze resultaten kon de verzorgingsstaat, in het hartje van de koude oorlog, als een overtuigend alternatief dienen voor de communistische heilstaat, vlak nabij in het oosten: kapitalisme, democratie én vooruitgang op vele terreinen. In de titanenstrijd tussen de economen Keynes en Hayek nam Keynes met 2 – 0 de leiding en was het vooral Keynesiaanse politieke economie die in deze decennia de klok sloeg (cf Wapshott 2011: 226-246). Vanaf 1965 komt de welvaart in de vorm van luxe goederen, televisie, ijskast, auto, kleine vakantie, wijn en bier, in de Nederlandse huisgezinnen (Schuyt en Taverne 2000: 269-286). Een collectieve emancipatie, die later, juist

door die emancipatie, zal kunnen uitmonden in een steeds verder door-dringend individualisme. Individualisering is ontstaan na en mogelijk gemaakt door vormen van geslaagde collectivisering; laten we dat niet vergeten.

De komst van de naoorlogse Nederlandse verzorgingsstaat volgde perfect de ontwikkeling die de Engelse socioloog T.H. Marshall had beschreven, namelijk een uitbreiding van rechten: de achttiende eeuw eindigend met de Franse Revolutie was de eeuw geweest van burgerrechten, de *civil rights*, de negentiende eeuw van de politieke rechten, de erkenning van de rol van politieke partijen, eindigend met het algemeen kiesrecht; de 20^e eeuw, met name de tweede helft ervan, werd de eeuw van de sociale rechten (Marshall 1965: 71-134). Interessante vraag nu is: wat zal er met al deze rechten geschieden in de eenentwintigste eeuw? Wat zal ons die eenentwintigste eeuw brengen?

3. De uitbouw van de verzorgingsstaat (1965 – 1985)

Er is, nog steeds kijkend als een historicus, een ander opvallend kenmerk waar te nemen van de historische periode, die we verzorgingsstaat noemen. Na de *opbouw*, tot 1965, verliep de *uitbouw* van voorzieningen en collectieve regelingen steeds langs dezelfde politieke besluitvormingsschema's als voorheen en werd ze gedragen door de politieke wilsvorming van dezelfde maatschappelijke pressiegroepen. In het reeds genoemde citaat van Van Doorn uit 1977 werd dit eveneens gesignaleerd. Hoewel in 1981 de tweede oliecrisis en de daarop volgende snel oplopende werkloosheid reeds duidelijke waarschuwingen inhielden voor het economische draagvlak van collectieve voorzieningen ging de uitbouw ook daarna nog voort, het meest duidelijk in de eind jaren tachtig voor alle studenten ingevoerde studiefinanciering en OV-jaarkaart. Deze groeiende discrepantie tussen economische mogelijkheden en sociale wenselijkheden zou ik als volgt willen analyseren en verklaren.

Nadat de overheid in de opbouwfase van de verzorgingsstaat gezorgd had voor leniging van dringende noden en tekorten bij diverse bevolkingsgroepen, kwam in de uitbouwfase steeds meer de leniging of de voldoening van aangename wensen en verlangens centraal te staan. Kennelijk had de verzorgingsstaat van Nederlandse makelij geen ingebouwd mechanisme om onderscheid te maken tussen wensen, waarin mensen het beste zelf zouden kunnen voorzien, en noden, waarbij overheid en samenleving uit het oogpunt van sociale rechtvaardigheid te hulp dienden te komen (Schuyt 1981;1983: 224).

Door economen werd en wordt dit onderscheid tussen noden en wensen krachtig ontkend. Mensen hebben alleen maar individuele voorkeuren, op grond waarvan men rationele keuzen maakt: *reveiled preferences*. Als men de eigen voorkeur op een markt niet kenbaar kan maken, bestaat die voorkeur niet; we hebben slechts met de geopenbaarde verlangens (*wants and desires*) te maken en daarop gebaseerde belangen. Of zoals een econoom beroepsmatig pleegt te zeggen: "Is a need just something you want, but aren't prepared to pay for?" (Wiggins, 1987:5). Bij deze negatie van een principiële verschil tussen noden en wensen, stond de weg open naar een door belangen- en pressiegroepen gestuurde steeds verdere uitbreiding van door de overheid gefinancierde goederen en diensten. Middelbare en hogere inkomens gingen mee profiteren van de zegeningen van de voortgaande overheidszorg in de

verzorgingsstaat: subsidie op de aankoop van kunstvoorwerpen, voor alle studenten studiefinanciering, ongeacht ouderinkomen en intellectuele vaardigheden; van deze niet-selectieve basisbeurs werd ruim gebruik gemaakt, ook door studenten die na twee à drie jaar ophielden met studeren (dat heette toen: 'van Deetman trekken'). Na het afstuderen ontvingen zelfstandig wonende studenten, die nog geen werk hadden gevonden, gedurende een jaar een bijstandsuitkering, hetgeen later zwaar ging drukken op de uitvoerings- en controlecapaciteit van de steden met grote aantallen studenten. De controle op de uitvoering van de BKR-regeling bleef eveneens achter, maar daar werd een ideologische reden voor gegeven: de overheid kon noch mocht bepalen welke kunstenaar wel of niet aan bepaalde kunstzinnige normen voldeed. Naast dit alles kwamen bovendien nog ruimhartige fiscale faciliteiten bij bezitsvorming van eigen huis en haard. Bij de berekening van het profijt van de overheid werkten dergelijke, *algemene* voorzieningen, systematisch in het voordeel van bepaalde reeds bevoorrechte particuliere groepen.

Dit punt van het verschil tussen noden en wensen heeft men verder in die periode tussen 1965 en ongeveer 1985 laten rusten. De literatuur over de welfare state is dan ook veel groter in omvang dan de studies over basic needs, herkenbare noodsituaties. Dit ondanks het feit dat er wel degelijk systematische verschillen zijn aan te wijzen tussen noden en wensen. Een van de belangrijkste verschillen lijkt mij te liggen in de emotionele beleving van individuen: als men in een noodsituatie verkeert komen andere emoties naar boven, van paniek, urgentie en vaak van machteloosheid. Als een wens niet wordt vervuld, is dat vervelend en frustrerend, maar men kan de voorkeur aanpassen aan wat er wel te bieden of te behalen valt (Noonan 2006: 54). Het niet vervullen van noden brengt schade toe aan iemands persoon (fysiek of mentaal), het niet vervullen van wensen (bijvoorbeeld de tweede auto of de derde vakantie per jaar, het vierde paar schoenen, de vijfde jurk, het zesde stuk speelgoed en de zevende hemel) brengt op zich geen schade mee. Noden kennen een objectiveerbare kant, terwijl wensen volledig subjectief gewogen en gekozen worden. Noden zijn verzadigbaar, terwijl wensen in beginsel onverzadigbaarheid kennen. Reeds bij Hobbes vindt men de theorie van de onverzadigbare wensen (desires), die leidt tot een oorlog van ieder tegen allen. Het niet vervullen van ernstige nood, maakt mensen onvrij, het niet vervullen van wensen maakt mensen niet minder vrij dan ze al waren (Noonan 2006: 56). Uiteindelijk rust het onderscheid tussen noden en wensen

in een feitelijke, objectieve werkelijkheid, zoals de filosoof Wiggins het formuleerde:

"Unlike desire or want then, need is not evidently an intentional verb. What I need depends not on thought or the workings of my mind, but on the way the world is"

(Wiggins 1987: 6).

Een goed en sprekend voorbeeld van deze objectiveerbaarheid van nood zijn de kinderen, die tijdens de Hongerwinter 1944 / 45 nog in de moederschoot verborgen waren, maar die – zoals later uit onderzoek naar voren kwam – heel hun leven fysieke en mentale schade en andere nadelen hebben ondervonden van de ondervoeding van hun moeders (Roseboom en Van de Krol 2010). Dergelijke manifeste tekorten in essentiële levensbehoeften, die verder reiken dan het biologisch minimum, komen heden ten dage nog steeds voor, hier en elders in de wereld, en vergen derhalve een andere categorale behandeling en beoordeling dan louter preferenties. Het is een vervelend misverstand van onze moderne cultuur dat noden vooral geassocieerd worden met fysiek overleven (Armstrong 2006; 2012:73).

Krachtiger nog bracht de Canadese filosoof Michael Ignatieff het verschil tussen noden en wensen onder woorden in zijn onvolprezen *The Needs of Stangers* (1984):

"Questions about human needs are questions about human obligation. To ask what our needs are is to ask not just which of our desires are strongest and most urgent, but which of our desires give us an entitlement to the resources of others. This natural pairing of the idea of need with the idea of duty and obligation is what distinguishes need from desire. Need is bounded by the idea of the necessary or the essential. Desire is unbounded even by the idea of utility"

(1984 / 1988: 27)

Bij noden gaat het om de vervulling van een noodzakelijke voorwaarde voor een decent menselijk bestaan, bij wensen ontbreekt die noodzaak. Om misverstanden te voorkomen zeg ik er meteen bij dat dit geenszins wil zeggen dat wensen in iemands leven niet zo belangrijk zijn of dat vervulling

van noden immer prioriteit dient te krijgen boven de vervulling van wensen. In het geheel niet: er zijn goede voorbeelden te vinden van het nastreven van bepaalde hooggewaardeerde wensen in iemands leven, die soms ver boven de vervulling van noden uitgaan, bijvoorbeeld van een kunstenaar, die zijn gezondheid verwaarloost om zijn roeping te kunnen volgen (Thomson 1987: 98-107). Het hebben van wensen is niet te versmaden en mag daarom niet gebagatelliseerd worden of paternalistisch gekleineerd. De centrale vraag die door het onderscheid tussen noden en wensen wordt gesteld is: dienen de subjectieve en zo zeer uiteenlopende wensen van mensen op dezelfde wijze als noden en noodsituaties door overheidsregelingen en -interventies te worden vervuld of opgevangen?

Natuurlijk dient het verschil tussen noden en wensen nog verder genuanceerd te worden en dienen subtielere onderscheidingen aangebracht te worden in de graad van urgentie, in de mate waarin schade wordt toegebracht bij niet-leniging en/of in de mogelijkheid dat er substituties, vervangende middelen, aanwijsbaar zijn bij de opvang van nood. (Ik kom zo dadelijk in mijn betoog nog terug op het nut van dit onderscheid en op de nuancering ervan). Waar het om gaat is dat er een harde kern van objectiviteit aanwezig is bij de definiëring van noden. Echte deprivatie is nooit relatief.

Er is nog een ander, interessant kenmerk van wensen en verlangens, die zich sterk liet gelden in deze periode van welvaartsvermeerdering met gelijktijdige uitbreiding van 1965 tot 1985 van overheidsfinanciering van tal van wenselijkheden. Groepen gingen zich met elkaar vergelijken: zij hebben die rechten wel en wij niet; die groep krijgt wel subsidie of uitkering voor die en die activiteiten, maar onze groep niet; in deze gemeente is de bijstand hoger, in die gemeente krijgt men wel een gesubsidieerd zwembad, theater, volksfeest etcetera. Deze sociale vergelijkingsmechanismen tussen groepen vormden, misschien wel meer dan interpersoonlijke vergelijkingen, een vliegwiel voor de uitbreiding van overheidsbemoeyenis en financiering, allemaal mogelijk gemaakt doordat de politieke besluitvormingsmechanismen op eenzelfde wijze werkten bij de invulling van wensen. De vervulling van wensen is immer relatief.

4. De praktijk van de uitvoering en hervorming van de verzorgingsstaat (1981 – 1995)

Om dit mechanisme van gestage uitbreiding van verzorgingsarrangementen en de toename van het gebruik van de vele voorzieningen, ook nadat het economische draagvlak daarvan na 1981 – de tweede oliecrisis en forse economische depressie – reeds afgebrokkeld, zo niet afwezig, was, beter te begrijpen is het goed om de architectuur van dergelijke overheidsvoorzieningen en de pogingen tot hervorming nader te bezien.

Men kan de architectuur van beleid en wetgeving in de verzorgingsstaat goed analyseren door telkens vier vragen te stellen, die gemakkelijk te formuleren zijn, namelijk de *wie*-vraag, de *wat*-vraag, de *hoe*-vraag en de *financierings*-vraag (Gilbert en Specht 1974). Met deze vier vragen kan men verleden, heden en toekomst van de toekomst van de verzorgingsstaat goed in kaart brengen. De antwoorden op deze vragen bepalen namelijk welke keuzen er steeds gemaakt werden, hoe de huidige uitvoering er uit ziet en wat er in de komende tien of vijftien jaar zal gaan gebeuren.

De vier vragen luiden:

1. *wie* behoort tot de kring van gerechtigden, welke individuen en groepen krijgen een recht op iets? Iedereen, zoals bij de AOW, of slechts specifieke groepen? Dit is de centrale vraag van elke voorziening in de verzorgingsstaat, de vraag van universaliteit versus selectiviteit van de voorziening. Bij een selectieve voorziening hoort een of andere toets, een inkomenstoets of een indicatiestelling.
2. *wat* wordt door de overheid als recht ter beschikking gesteld? Een zelf te besteden geldbedrag, zoals een uitkering (*in cash*), of een gratis hulpverlening, zoals een pro deo advocaat of een zorgvoorziening (*in natura*)?
3. *hoe* worden deze voorzieningen georganiseerd? Centraal door de rijksoverheid, door "Den Haag" of decentraal door provincie of gemeenten, die daarin zelf keuzen kunnen maken?

4. *hoe worden de voorzieningen gefinancierd?* Via de belastingen, dus centraal, of betalen de burgers zelf mee via geregelde premie-afdrachten, en betalen de burgers die van de voorzieningen zelf gebruik maken nog een extra vergoeding (de eigen bijdrage)?

Het interessante van deze vier vragen is dat elke vraag in twee richtingen kan worden beantwoord. Men kan een meer collectieve richting uitgaan: iedereen krijgt AOW, de overheid zorgt voor een voorziening zonder eigen keuze van de burger, de uitvoering wordt centraal geregeld en de financiering gaat via de algemene belastingen. Of juist de vier vragen in een meer individualistische richting beantwoorden: alleen degenen die iets nodig hebben, krijgen een recht, in de vorm van een zelf te besteden geld-overdracht, door de gemeenten uit te voeren, hetgeen veel variatie mogelijk maakt en de burgers, die gebruik maken van de voorzieningen van de verzorgingsstaat betalen zelf ook mee via eigen bijdragen. In de praktijk zal nooit voor één richting gekozen worden, maar wisselen de collectieve en de individuele antwoorden elkaar af. Zo is het tot nu toe gegaan en zo zal het in de toekomst ook doorgaan. Maar bij de vele pogingen tot hervorming, die na 1981 zijn ondernomen, speelden twee mechanismen tegelijkertijd een rol.

Ten eerste dat bij de inkrimping van voorzieningen en regelingen hetzelfde patroon van collectieve besluitvorming werkzaam was als bij de uitbreiding, met name de invloed van machtige belangen- en pressiegroepen, zoals sociale partners, in het bijzonder de vakbeweging, koepelorganisaties die particuliere belangen vertegenwoordigden en cliëntenorganisaties.

Ten tweede dat veelal gedeeltelijk werd afgestapt van de eerder gemaakte keuze en dat de verbeteringen werden gezocht in de tegenovergestelde pool: universele of open eind-regelingen werden selectiever gemaakt, strengere toetsen werden ingevoerd, voorheen centrale uitvoeringen werden gedecentraliseerd, luttele en administratief lastige eigen bijdragen – denk aan de medicijnenknaak – werden toegevoegd aan centrale financiering uit de algemene middelen. Dit betekende echter dat het ingewikkelde stelsel niet werd vereenvoudigd, zoals vaak in de retoriek was beweerd, maar juist ingewikkelder werd – door de wisselende keuzen. Het hing telkens van de politieke richting van opeenvolgende kabinetten af of de oplossingen die men voor de problemen van verzorging en voorzieningen ontmoette, nu eens in collectieve dan weer in individuele richting werden omgebogen.

De verzorgingsstaat werd op deze wijze over de gehele linie gekenmerkt door een onvermijdelijk zig-zag beleid met als resultaat een lappendeken van voorzieningen, die vaak tegenstrijdige beleidskenmerken in zich blijven verenigen. Interessante voorbeelden van dit zig-zag beleid zijn allereerst de hervormingen in de sociale zekerheid met grotere eigen verantwoordelijkheden voor de werkgevers en inkorting van uitkeringshoogte en – duur voor werknemers en een nieuwe publieke uitvoeringsorganisatie. Daarnaast de herhaaldelijke wijzigingen in de Algemene Bijstandswet, die na vele interne hervormingen en wijzigingen uiteindelijk in 2004 zou uitmonden in de Wet Werk en Bijstand en de studiefinanciering, die grootmoedig begonnen, eindigde in een slecht doordachte prestatiebeurs, die met andere voorwaarden grote invloed heeft gehad op het ontstaan van de nu zo afgekeurde ‘zesjescultuur’ in onze universiteiten en hogescholen (Schuyt 2006 b:11-25). Vele malen aangekondigd als stelselwijzigingen veranderde het stelsel als zodanig niet wezenlijk, zodat wijzigingen en inkrimpingen vanwege de hoge kosten noodzakelijk bleven.

De uitvoering van dit aldus gekozen steeds wisselende beleid geeft immer problemen. Niemand, zelfs de grootste tegenstander van de verzorgingsstaat niet, is tegen het feit dat echte probleemgevallen, de waarlijk *needy*, op een of andere manier geholpen worden. Maar de praktijk van de uitvoering, gegeven de per definitie algemene regelgeving, dient per geval uit te maken of iemand wel of niet volgens de regels tot de gerechtigden behoort. Het naar mijn mening cruciale probleem van de verzorgingsstaat na de uitbouw van voorzieningen is geweest (en is het in feite tot de dag van vandaag nog steeds) de onmogelijkheid om scherp onderscheid te (blijven) maken tussen:

- de echte probleemgevallen,
- de net-echte probleemgevallen,
- de net-niet echte gevallen,
- de niet-echte gevallen (oneigenlijk gebruik),
- de opzettelijk niet-echte gevallen (fraude).

Vijf categorieën van gevallen die in de praktijk vrij moeilijk uit elkaar te houden zijn. Door de sociale vergelijkingsmechanismen bieden bijna alle

algemene regelingen voor burgers en instellingen de mogelijkheid om een bepaald beroep te doen op een regeling, met verwijzing naar die gevallen die gehonoreerd zijn. Met een al of niet terecht beroep op het gelijkheidsbeginsel zette men het stelsel onder druk van het grote getal. Daarmee breidden in het verleden niet alleen de regelingen en de rechten uit, maar bleef het gebruik van deze regelingen, ondanks de vele ingevoerde wijzigingen, zich vermeerderen. Het systematisch negeren van het onderscheid tussen noden en wensen heeft geleid tot een permanente roep om noodzakelijke hervorming van de verzorgingsstaat en het terugdringen van een beroep op het stelsel van verzorging. Individuele verantwoordelijkheid werd ongedifferentieerd als weermiddel in de plaats gesteld van publieke verantwoordelijkheid (cf. Gilbert 2002).

5. De tot nu toe laatste fase van de verzorgingsstaat: definitieve transformatie (1995 – 2010)

In de tot nu toe laatste fase van de verzorgingsstaat vond een naar mijn mening definitieve transformatie plaats, die meer door externe economische en maatschappelijke omstandigheden bepaald is, dan door een bewuste politieke keuze of beleid. Onder het eerste Paarse kabinet in 1995 begon er wel een nieuwe ideologische wind te waaien. Hayek en zijn volgelingen hadden in Engeland en de Verenigde Staten de achterstand in de wedstrijd met Keynes al ruimschoots omgebogen tot een ruime en geriefelijke voor-sprong (Wapshott 2011: 247-265), maar de wedstrijd was nog niet overal gewonnen. De continentale West-Europese *welfare states* gingen nu ook, naar Amerikaans voorbeeld, de weg op van aanbodeconomie, marktwerking in zorgsystemen, privatisering van overheidsinstellingen om te beginnen in de telecommunicatie. Zij combineerden dit met zelfstandige bedrijfsvoering en vraagsturing bij overheids- en semi-overheidsorganisaties, zoals woningcorporaties, ziekenhuizen en onderwijsinstellingen, samengevat in het *New public management* (Hood 1998).

Het persoonsgebonden budget, als toegespitste vraagsturing in de zorg, werd in 1995 geïntroduceerd als het ei van Columbus. Er ontstond na de economische crisis van de jaren tachtig weer een gunstig economisch klimaat met voldoende jaarlijkse groei om de optimistische verwachtingen over de nieuwe aanpak te rechtvaardigen. Er werd voortvarend vernieuwd en even leek het er zelfs op dat de bomen inderdaad tot de hemel groeiden. Er kwam een korte periode van ongekennde voorspoed, waarin veel wensen konden worden vervuld, maar die men niet gebruikte om de oude kwalen van de verzorgingsstaat (het uitbreidend gebruik van voorzieningen) daadwerkelijk aan te pakken en om te buigen. Dat werd hardhandiger gedaan door externe factoren.

Laat ik enkele externe omstandigheden noemen die samen met de veranderde interne omstandigheden, een onvergelijkbaar maatschappelijk klimaat hebben geschapen, waarin de verzorgingsstaat nu verkeert.

Als eerste externe omstandigheid noem ik de mondialisering van de economie, krachtig samen te vatten met het sleutelwoord *time-space compression* (Maramao 2003; Harvey 1989), dat wil zeggen dat zowel afstanden als tijden realiter en symbolisch op elkaar geperst zijn, waardoor

onze handelingen en transacties totaal anders verlopen dan vroeger. De natiestaat is eigenlijk al verdwenen als organiserend principe, terwijl juist de verzorgingsstaat vanaf het begin gekoppeld was aan die natiestaat (Maramao 2003; Elwood 2006). De Berlijnse muur viel in 1989, waardoor daarna niet alleen een ongekend en ongeremd tijdperk van neo-liberalisme kans kreeg zich in de hoofden en harten van bijna alle politici en zeer veel burgers te vestigen, maar ook de vroegere concurrentiekracht van de verzorgingsstaat ten opzichte van de communistische heilstaat op slag zijn functie verloor.

Ten tweede biedt de informatisering en de elektronische communicatie, vooral na 1990, een zodanig gewijzigd handelings- en besluitvormingspatroon, waarvan we alle consequenties nog niet kunnen overzien, dat de eenvoudige schaal van nationale verzorging, bijvoorbeeld medische verzorging en verzekering, niet meer vol te houden valt. Ten derde zorgde arbeidsmigratie en asiolverlening er voor dat zo'n 10% van de Nederlandse bevolking deel ging uitmaken van en vaak aangewezen was op de voorzieningen van de verzorgingsstaat (in de grote steden is dit aandeel echter aanzienlijk groter en loopt het op tot 40% of meer). De daarbij optredende culturele tegenstellingen kunnen de structurele veranderingen in economie en arbeid veranderen noch verhinderen.

Maar ook de interne veranderingen in onze samenleving, mede mogelijk gemaakt door de verzorgingsstaat, hebben een andere maatschappelijk stelsel voortgebracht: massaconsumptie in plaats van massaproductie, hoge arbeidskosten waardoor de concurrentie met lage lonen landen zwaar drukt op onze economie en staatshuishouding, een veel hoger welvaartspeil, een door massaal onderwijs gestaag uitgebreide onderwijsdeelname, die veel jonge mensen te lang in de schoolbanken houdt, een steeds lager geboortecijfer (in vergelijking met 1970 zijn alle Europese landen in geboortecijfer minstens gehalveerd), hetgeen een grote druk oplevert op de vergrijzing. Tenslotte een vergrijzende bevolking die hoewel vele malen rijker dan in 1947, uiteindelijk voor de laatste levensfase veel verzorging, *cure and care*, nodig heeft, niet in het minst de minst sterke en de minst draagkrachtigen onder hen. Er zijn veel praktische problemen met weinig zicht op door de gehele bevolking gedragen oplossingen, zoal bijvoorbeeld een derde pijler in de zorg, analoog aan de derde pijler in de oudedagsvoorziening.

De externe en interne veranderingen in de verzorgingsstaat komen sinds 2008 samen in de economische en financiële crisis, die een omvang en diepte

kent als die van de jaren dertig van de vorige eeuw. De crisis zou aanleiding kunnen zijn om net als in de periode van herstel en wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog een Keynesiaans beleid van overheidsinterventie te entameren, maar de kapitalistische leest, waarvan Thoenes nog zo eerbiedwaardig sprak, is thans ook totaal veranderd. Geen massafabricage in fabrieken met talloze ongeschoolde arbeiders meer, maar een financieel casino-kapitalisme zonder arbeid en arbeiders (Harvey 2011), zonder grondige extern internationaal toezicht, en met een nog steeds ruimhartig consumptiepatroon bij grote delen van de bevolking. Deze nieuwe crisis vraagt het uiterste van burgers en bestuurders om opnieuw hervormingen van de verzorgingsstaat te entameren.

Maar bij het opnieuw snijden in de talrijke voorzieningen zien wij dezelfde mechanismen telkens weer terugkeren: stevige en goed georganiseerde belangen- en pressiegroepen weten de voor hen nadelige veranderingen af te wentelen op andere groepen. Vakbeweging weet jonge en vakbekwame *outsiders* van de arbeidsmarkt af te houden door de noodzakelijke vernieuwingen tegen te houden. Oudere generaties, bijgestaan door diezelfde vakbeweging, stellen hun belangen veilig ten koste van de jongere generaties. Kamerleden weten telkens uitzonderingen te maken op de algemene bezuinigingenvoorstellen en maken de regelingen des te selectiever, met de reeds gesignaleerde uitvoeringsproblemen van dien. Nu de hervormingen ongeveer dertig jaar aan de gang zijn is het hele stelsel topzwaar geworden door vaak half- of onbegrepen regelingen, uitgevoerd door een topzware bureaucratie, die de weg niet meer wijst of hoogstens van het kastje naar de muur. Als men een vergelijking durft te maken tussen de eerste en deze laatste fase van de verzorgingsstaat ligt het grootste verschil in het feit dat nu veel gemeenschappelijke sociale verbanden met hun eigen sociale controle zo goed als geheel zijn verdwenen en zijn vervangen door puur administratief werkende grote en logge overheidsbureaucratieën. Dat vraagt om moeilijkheden, die het vertrouwen in de verzorgingsstaat slechts kunnen verminderen.

De geschiedenis van geconstateerde fraude met het persoonsgebonden budget vraagt om een correctie van het mechanisme van vraagsturing. In het begrip vraagsturing gaan in feite de gradaties in urgentie van de vraag naar hulp verloren, omdat het een *one size fits all*-patroon is geworden: U vraagt, wij vergoeden. Hetzelfde geldt voor het beroep op en de verwijzing naar meer individuele verantwoordelijkheid. Op zichzelf is meer individuele verantwoordelijkheid een gezonde reactie op materiële tekorten, maar als

men geen enkel onderscheid meer wil of kan maken tussen noodzakelijke hulp in reële noodsituaties en gewenste of wenselijke dienstverlening, dan bewandelt men de verkeerde weg. De door de overheid betaalde scootmobiel in de AWBZ is hiervan een goed en illustratief voorbeeld. De verviervoudiging van dyslexie-vergoedingen in één jaar in het voortgezet onderwijs wijst op het automatisme van een ongedifferentieerde vraag, die voornamelijk nog door financiële prikkels voor ouders en verzorgers wordt gestuurd en daarmee onbeheersbaar wordt. Een goed voorbeeld van verkeerde vraagsturing. De fraude van Bulgaarse spook-burgers is slechts mogelijk in een geautomatiseerd en overdadig gebureaucratiseerd bestuurlijk bestel, waarin het niet meer nodig lijkt te zijn de eigen burgers en medeburgers te kennen en te ontmoeten.

De jaloersmakende salarissen van veel bestuurders van woningcorporaties, die volledig van hun achterban zijn afgesneden, wijzen op de weggevalen sociale controle, die kenmerkend is geworden voor de huidige verzorgingsstaat. Dit leidt maar tot één conclusie: collectieve regelingen, die niet meer gedragen worden door sociale verbanden zijn het meest kwetsbaar voor fraude en oneigenlijk gebruik. Dit leidt tevens tot een duidelijke remedie: een goed functionerende verzorgingsstaat kan niet zonder die sociale verbanden, precies de voorwaarde waarop Schmitz en Goodin in hun diverse beschouwingen over de relatie tussen publieke voorzieningen en individuele verantwoordelijkheid herhaaldelijk hebben gewezen (Goodin 1985; Goodin 1988; Schmitz 1995; Schmitz 2006: 161 – 182; Schmitz en Goodin 1998). We hadden het kunnen weten.

Ondertussen wordt verwacht dat over enkele jaren ongeveer 60% van alle huishoudens in Nederland recht heeft op een zorgtoeslag, en 40% op een woontoeslag. Ook de hoge inkomensgroepen tot 120.000 euro per jaar komen in aanmerking voor subsidie op de kinderopvangregelingen. Als bijna de helft of meer dan de helft van alle huishoudens tot de rechthebbende verzorgden gaat behoren, hetgeen in feite neerkomt op het rondpompen van geldstromen, is er iets grondig mis met de gehele architectuur van het gebouw van de verzorgingsstaat.

6. Noden en wensen, opnieuw bezien

Op dit punt van mijn betoog aangekomen zal ik mijn terugkerend argument dat het onvermogen onderscheid te maken tussen noden en wensen de achilleshiel geworden is van de verzorgingsstaat, nader moeten onderbouwen. Is dit onderscheid eigenlijk wel zinvol, is het onderscheid toepasbaar in theorie en praktijk? Op het eerste gezicht antwoord ik op deze vragen met ja, juist nu een nieuwe schaarste in voorzieningen en voorzieningengebruik zichtbaar geworden is en hetzelfde politieke mechanisme, dat ik beschreven heb, nog steeds werkzaam is. De traditionele bezwaren tegen het onderscheid zijn naar mijn mening weerlegbaar. Dat invoering van het begrip 'noden' tot paternalisme zou leiden, kan worden weerlegd door het onderscheid tussen noden en wensen geen absolute status toe te kennen, maar prudent er mee om te gaan en vooral te benutten als signaal om te komen tot een morele consensus over noodzakelijke goederen binnen een gemeenschap. Dat het niveau van noden van een bepaalde cultuur afhankelijk is en derhalve maatschappelijk variabel naar tijd en plaats is reeds door Adam Smith in *The Wealth of Nations* (1776) geconstateerd en erkend als bewijs dat noden uitgaan boven een uitsluitend biologische bepaling.

Lastiger wordt het om de toepasselijkheid van het onderscheid positief aan te tonen op enkele belangrijke beleidsgebieden als de gezondheidszorg, het onderwijs, en de op handen zijnde decentraliseringsoperatie die veel zorgtaken van rijk en provincie overhevelt naar de gemeenten en een nieuw soort concurrentiestrijd tussen zorgvragen van uiteenlopende bevolkingsgroepen lijkt op te roepen. Ik wil proberen aan te tonen dat een genuanceerde en beperkt gehouden opvatting van menselijke noden, ingebed in een algemene theorie van sociale rechtvaardigheid, wel degelijk als leidraad kan dienen voor huidige en toekomstige beleidsbeslissingen en uitvoeringspraktijken.

De wetenschappelijke literatuur over noden, *needs*, werd en wordt gestimuleerd enerzijds door de Angelsaksische analytische filosofie met zijn traditie van precieze begripsanalyse (Thompson 1987; Braybrooke 1987; Wiggins 1987), anderzijds door de sinds het verschijnen in 1972 van John Rawls *Theory of Justice* levendige discussie over de principia van sociale rechtvaardigheid in een goed geordende samenleving (Rawls 1971; 1974; 1999). Recentelijk is deze discussie aangevuld met de interessante bijdragen van de bekende econoom Amartia Sen met zijn theorie van de rechtvaardige

verdeling van menselijke vermogens (Sen 1985; 1999; 2009; zie ook: Nussbaum 2011; Brighouse en Robeyns 2010). Enigszins los hiervan staat de discussie over mondiale rechtvaardigheid en de bestrijden van wereldwijde armoede door de formulering van basic needs in relatie tot basic human rights (Shu 1980; Lederer 1980; O'Neill 1986: 121 – 143; Pogge 2002; Caney 2005; Lötter 2011).

De discussie sinds Rawls over een rechtvaardige verdeling spitst zich toe op de vraag of er primaire goederen zijn, die ongeacht het vrije spel van maatschappelijke krachten, op enigerlei wijze voorrang dienen te krijgen, hetzij als erkende fundamentele rechten, hetzij als ervaren plichten van een gemeenschap of dat de erkenning van gelijke kansen en vrijheden met zich mee brengt dat ongelijkheden het resultaat kunnen zijn van op zich juiste rechtvaardigheidsprincipes (cf. Clayton en Williams 2002: 5-8). Interessant in dit verband is dat Rawls in feite toegaf dat zijn rechtvaardigheidstheorie met de nadruk op primaire goederen, naast het *difference principle*, wel degelijk ook een erkenning van basisnoden inhield:

“The theory of primary goods is a generalization of the notion of needs, which are distinct from aspirations and desires. So we could say: as citizens the members of a well-ordered society collectively take responsibility for dealing with one another on the basis of a public measure of (generalized) needs, while as individuals and members of associations they take responsibility for their preferences and devotions”

(Rawls 1974, geciteerd in Rawls 2002: 31)

Bij deze observatie wil ik mij gaarne aansluiten: het onderscheid tussen wensen en noden is vooral toepasbaar bij de vraag waar collectieve verantwoordelijkheid op zijn plaats is en waar individuele verantwoordelijke begint; het onderscheid dient niet om op tirannieke wijze het nastreven van wenselijkheden tegen te gaan, nog minder om dat streven te verbieden, maar uitsluitend om op de eigen verantwoordelijkheid te wijzen. Waar op dit moment vanuit de politieke ideologie een beroep op eigen verantwoordelijkheid ongenueanceerd en ongedifferentieerd wordt ingeroepen, ook voor die situaties waar de nood het hoogst is, wordt het categorale onderscheid waar Rawls, Ignatieff en anderen op gewezen hebben, juist miskend. Noden kunnen aanleiding zijn om tot politieke consensus te komen over een morele maatstaf voor het lenigen van een noodsituatie. Het

uitruilen van nooddossiers is precies wat daarbij niet hoort te geschieden, althans niet in een humane en fatsoenlijke samenleving.

De sociaal-filosoof David Miller heeft het onderscheid van Rawls op een originele manier verder uitgewerkt in zijn studie *Principles of Social Justice* (1999). Miller onderscheidt drie sociale verbanden met elk een zelfstandig criterium (in de vorm van een *core value*) voor sociale rechtvaardigheid. Burgerschapsverbanden met een per definitie naar jurisdictie beperkt lidmaatschap kennen ‘gelijkheid’ als centrale waarde. Instrumentele doelorganisaties, zoals corporaties en maatschappelijke ondernemingen, hebben bij het nastreven van hun doeleinden als kernwaarde te letten op nut, efficiëntie, verdienste en prestatie of wanprestatie. Hoe meer men presteert, hoe meer de betere beloning als gerechtvaardigd wordt beschouwd binnen deze sociale verbanden. Als derde sociaal verband noemt Miller solidaire gemeenschappen van gelijkgezinden, bijvoorbeeld een geloofsgemeenschap, een professionele gemeenschap, een broederschap of humanitaire organisatie. Bij deze sociale verbanden is solidariteit om te voorzien in een urgente nood of behoefte de dominante kernwaarde (Miller 1999: 203-229). Bij deze solidaire gemeenschappen is lidmaatschap niet doorslaggevend zodat ook de *needs of strangers* (Ignatieff 1984) in de sfeer van morele plichten getrokken worden.

De drie principia van sociale rechtvaardigheid, elk behorend bij een gespecificeerd sociaal verband, overlappen soms, maar botsen ook veelvuldig met elkaar, bijvoorbeeld als vrouwen vanuit een solidaire geloofsgemeenschap geen rechten krijgen toebedeeld, terwijl dat volgens het beginsel van gelijk burgerschap vanzelfsprekend is. Vaak worden de principia door elkaar gehaald en met elkaar verward, bijvoorbeeld wanneer de waarde van een doelorganisatie (nut en efficiëntie) voornamelijk gebruikt wordt in een op solidariteit gerichte gemeenschap of in burgerschapsrelaties, waar gelijkheid de waarde is. Dat is precies wat de laatste tien tot vijftien jaar op vele plekken in de samenleving is geschied en waardoor de afwezigheid van solidaire gemeenschappen, die verzorgingsplichten mede zouden kunnen dragen, pijnlijk voelbaar geworden is. Als men inkomenspolitiek (een kwestie van nationaal burgerschap) wil bedrijven via gezondheidszorgregelingen (waar fysieke en mentale nood centraal staat) sticht men verwarring. Als men existentiële nood van mensen in de laatste levensfase voornamelijk gaat behandelen vanuit een instrumentele kosten-baten analyse sticht men niet alleen verwarring bij alle betrokkenen, maar wordt deze aanpak beledigend

en inhumaan. Als voorbeeld geef ik de oproep, onlangs in een politiek tijdschrift gedaan, om toch vooral te denken aan de kosten van het sterven in een ziekenhuis. Het ging om de vraag of de verzorging en medische behandeling in de laatste levensfase wel opweegt tegen de kosten die de samenleving, dus de belastingbetaler, daarvoor op moet brengen (Adelaar en Gradus 2012: 68; Bosch, Rebel-Volp, Levi 2012). Een misplaatste opmerking. Natuurlijk moet men blijven denken aan de vaak hoge kosten van verzorging, maar ik zou voorstellen dat men daar de stervenden in hun stervensnood niet mee lastig valt. De economisering van het levenseinde brengt vele ouderen en langdurig zieken in gewetensnood. Een fatsoenlijke samenleving zou dat dienen te voorkomen. Laat men aanleren om daar minstens dertig jaar eerder aan te denken, reeds op jonge leeftijd, bijvoorbeeld door een vrijwillige zorgspaarverzekering aan te schaffen.

Met dit voorbeeld kan ik tevens aangeven dat op beleidsniveau het onderscheid tussen noden en wensen zichtbaar te maken valt en hanteerbaar wordt. Op drie beleidsterreinen ziet men de door Miller onderscheiden sociale verbanden terug. In het drie pijlersysteem van de oudedagsvoorziening: de bijzondere bijstand, waar urgentie en nood bepalende factoren zijn voor solidariteit die op maat gesneden hulp biedt; tezamen met de AOW als uitdrukking van gelijk burgerschap; vervolgens pensioenuitkeringen als uitgesteld loon van werknemers in een doelorganisatie; tenslotte de derde pijler van vrijwillige polissen en verzekeringen, gebaseerd op vrijwillig gekozen wenselijkheden.

In de gezondheidszorg is eveneens een drie pijlersysteem zichtbaar en erkenning daarvan zou de grote zorgen om de zorgkosten in de toekomst enigszins kunnen verlichten: primaire spoedhulp, de oude EHBO in de volle betekenis van het woord, blijft een solidariteitsplicht voor de gehele samenleving; daarnaast een verplichte basisverzekering als uitdrukking van gelijk burgerschap; AWBZ- voorzieningen voor bijzondere noden, maar dan moeten die noden dan ook bijzonder zijn en geen alledaagse wensen omvatten zoals bijvoorbeeld een mobieltje (scootmobiel of mobiele telefoon) voor elke oudere; aanvullende ziektekostenverzekeringen als kenmerk van al of niet samenwerkende doelorganisaties; en de door mij enkele jaren geleden reeds bepleite derde pijler in de gezondheidszorg (Schuyt 2006 a), namelijk een vrijwillige verzekering voor zorgkosten op late leeftijd, af te sluiten op jonge leeftijd (net zoals jonge mensen al dertig jaar vooruit kijken door een hypotheek voor een huis te nemen). Deze vorm van

zorgsparen kan varianten bevatten, die tegemoet komen aan de eigen wensen en derhalve ook op eigen verantwoordelijkheid terug te voeren zijn.

In de jeugdzorg en in het onderwijsbeleid zie ik eveneens een toepasselijkheid van een nieuw "noden-en wensen-denken": een onmiskenbare *basic need* voor elk kind en elke jongere is een goede, vertrouwde en veilige opvoeding. *Basic education* tot zestien jaar omvat meer dan alleen scholing; morele vorming en het verwerven van het vermogen om met anderen samen te werken en samen te leven vallen daar ook onder (Coles 1986; 1997). Beroepsopleidingen en beroepskeuzen zijn zo verbonden met arbeidsmarkt en kansen op werk dat daarbij instrumentele doelorganisaties een grote rol kunnen en moeten vervullen. Een sociaal leenstelsel voor studerende te zien als een vrijwillige keuze en investering in de vervulling van eigen levenswensen is op deze wijze goed te rechtvaardigen en analoog te zien als een derde pijler in de gezondheidszorg met de nadruk op vrijwillige wensvervulling.

Dit zijn voorbeelden op beleidsniveau. In de uitvoeringspraktijk zie ik, zij het niet zonder ernstige vragen en problemen, ook mogelijkheden tot toepassing. In situaties van relatieve schaarste, waarin niet in alle hulpvragen en niet in alle vragen tegelijk, kan worden voorzien, zal er allereerst serieus gekeken moeten worden naar de subjectieve aspecten van wensen en wenselijkheden. Eigen voorkeuren vallen primair onder eigen verantwoordelijkheid. Er dreigt echter in de uitvoering van veel overheidstaken een competitie tussen noden, met name in de uitvoering van de WMO: een keuze tussen steun voor jeugd of ouderdom, tussen langdurig ziekenhulp en culturele vorming, tussen veiligheid en reïntegratie naar werk, tussen zorg voor illegale vreemdelingen en seculiere bijstandverlening. Zijn hierbij gradaties van urgentie en nood aan te wijzen? Ik meen van wel waarbij, tegen de politieke pressie in, rekening gehouden zal kunnen worden met het criterium van de morele en materiële winst, die gemaakt wordt wanneer in een noodsituatie deze nood gelenigd wordt. Het voorkomen van fysieke en mentale schade is het al eerder door mij genoemde criterium waar men een nood in de praktijk aan kan herkennen.

Tenslotte is het opvallend hoe een beredeneerde en beperkte lijst van *basic needs* samenvalt met een eveneens beredeneerde lijst van *basic human rights*. In de belangrijke en vernieuwende studies van de Amerikaanse filosoof William Talbott, die de uitdagende vraag stelde *Which Rights should be Universal?* kwam hij tot de formulering van negen basisrechten, die naast

de klassieke politieke en vrijheidsrechten (democratische rechten en recht op rechterlijke bescherming, uitingsvrijheid, vrijheid van vereniging en vergadering) in elk geval ook omvatten: het recht op fysieke zekerheid, de vervulling van fysieke levensvoorwaarden, waaronder het recht op arbeid, het recht op een normale fysieke, cognitieve en emotionele opvoeding en ontwikkeling voor kinderen, een recht op scholing en morele opvoeding en het recht op de bescherming van persoonlijke integriteit (Talbot 2005; 2010).

Concluderend: het onderscheid tussen noden en wensen is zinvol en toepasbaar. Het biedt een nieuwe argumentatie voor oude problemen, die de verzorgingsstaat vanaf zijn begin hebben vergezeld. Een nieuw begrippenstel lost natuurlijk niet alle vragen en problemen op waar de hedendaagse verzorgingsstaat mee wordt geconfronteerd en hevig mee worstelt, maar het biedt tenminste een basis, waarop alle toekomstige richtingen en herinrichtingen van de verzorgingsstaat rekening mee zullen moeten houden.

7. Vier visies op de toekomstige ontwikkeling van de West-Europese verzorgingsstaat

In een historische analyse van een bepaalde samenleving in een bepaalde tijdsperiode hoort geen voorspelling van toekomstige ontwikkelingen. Ik beschouw de verzorgingsstaat als een belangrijke, maar aflopende maatschappijvorm. De omstandigheden waaronder de verzorgingsstaat werd opgebouwd en uitgebouwd, van 1950 tot 1980, de eerste dertig jaar, zijn thans na nog eens dertig jaar 1980-2010, zo drastisch veranderd dat een nieuwe analyse van solidariteit, vrijheid en gelijkheid en sociale rechtvaardigheid in de West-Europese samenleving op zijn plaats is, zelfs dringend hard nodig is. De vraag naar aanleiding van Marshall wat er met de burgerrechten, de politieke en sociale rechten zal gebeuren in de 21^e eeuw wordt opnieuw relevant. De sociale rechten, kenmerkend voor de verzorgingsstaat, hebben altijd in de schaduw gestaan van de eigendomsrechten van de financieel-economische elites en vormen daarvan steeds een afgeleide, dat wil zeggen dat die rechten worden gekort of geheel verdwijnen als de economie er om vraagt. Dat is de ideologische oplossingsrichting voor de toekomst van de verzorgingsstaat, die uiteindelijk neerkomt op een *'race to the bottom'*, of op afschaffing van sociale en mogelijk zelfs van burgerrechten. Zo'n ontwikkeling kan gemakkelijk leiden tot een nieuwe oorlog in de tweede helft van deze nieuwe eeuw, een reële om de schaarse grondstoffen in de wereld, en een Hobbesiaanse van allen tegen allen.

Er is echter ook een aantal interessante sociaal-wetenschappelijke verkenningen van de ontwikkelingen in de huidige samenleving, vooral internationaal. Ze gaan alle uit van de sterke invloed van de mondialisering op nationale samenlevingen.

Ik noem de beredeneerde visie van Esping Andersen en Anton Hemerijck op de herziening van de *welfare state* tot een sociale investeringsstaat, waarin vooral nieuwe risico's van de moderne samenleving worden opgevangen door te investeren in onderwijs, in kinderopvang, uitgebreidere deelname van vrouwen aan arbeid buitenshuis, in voorzieningen voor de combinatie van arbeid en zorg (Esping Andersen 2003; Hemerijck 2013). Zij pleiten beide voor een verzorgingsstaat nieuwe stijl met een Europees programma van sociale voorzieningen, die vooral kunnen bijdragen aan het herstel van de economie.

Er is de radicale visie van de Belgische filosoof Philip van Parijs die voorziet dat een algemeen ingevoerd basisinkomen, eerst voor Europese staten en later op wereldschaal, dé oplossing is voor het vraagstuk van de *Solidariteit voor de 21e eeuw* (Van Parijs 1995; 1996). Voorlopig lijkt me dit nog een utopie.

Er is een interessante visie van de Italiaanse politiek-filosoof G. Maramao, die zich op Amartya Sen beroept. Maramao heeft het verdwijnen van de natiestaat het meest radicaal doordacht en daarbij stelt hij in zijn boek *The Passage West* de veranderingen in de verhouding tussen het westen en de rest van de wereld centraal (Maramao 2003; 2012). Hij wil de bureaucratische welzijnsindustrie in het westen geheel ontmantelen en hij pleit voor een *universalism of differences*, een waarlijk interculturele samenlevingsvorm zowel tussen samenlevingen als binnen samenlevingen, zowel tussen mensen als binnen individuele personen, die het 'anders zijn', *the difference*, een plaats kunnen geven in hun leven. Dit is, zegt hij, het antwoord op een globaliserende samenleving: het westen verkeert in een historische overgangperiode, een passage, een doortocht.

En er is de eigenwijze visie van de Canadees J. Noonan, die zich eveneens beroept op de *capabilities* theorie van Sen en sterk pleit voor wat hij noemt een nieuwe *needs based social morality* (Noonan 2006). Er is genoeg in de wereld om in noden van de werkelijk needy te voorzien, maar het is niet nodig dat vanuit de overheid in alle wensen van burgers wordt voorzien. Hij is geenszins tegen wensen, maar het behoort tot de eigen verantwoordelijkheid van burgers en niet van de staat om te zorgen dat eigen wensen worden gerealiseerd. Het voorzien in noden van de minst bevoorrechten dient voorrang te krijgen boven de economische belangen van weinigen en hij pleit dan ook voor een interne zeggenschap over economische beslissingen.

Als ik al deze vergezichten op de toekomst van onze samenleving verneem, dan word ik over die toekomst niet heel erg somber. Uit elk van deze vergezichten blijkt durf, zorg en betrokkenheid op mensen; bovenal verbeeldingskracht en aanpassingsvermogen. Dat zijn precies de eigenschappen, waar we het van moeten hebben, meer dan van de eigen belangenstrijd van politici en topbestuurders. Het waren precies die eigenschappen die in een cruciale fase van onze geschiedenis de verzorgingsstaat deden verrijzen uit de as van de meest destructieve

periode in de geschiedenis, de eerste helft van de 20e eeuw. De tweede helft van die eeuw, veel vreedzamer dan de eerste helft, is nu ten einde. Daarmee is de verzorgingsstaat gaan behoren tot een belangrijk historisch erfgoed, ter inspiratie van de volgende periode, waarin begrippen als vrijheid en gelijkheid, solidariteit en sociale rechtvaardigheid weer opnieuw zullen worden gemunt. Ik heb daar wel vertrouwen in.

8. Dankwoord

Aan het einde van mijn rede gekomen wil ik graag dank zeggen aan U, mijnheer de Rector Magnificus, en aan het College van Bestuur van de Erasmus Universiteit Rotterdam, die mijn benoeming op de prof.dr. J.A.A. van Doorn wisselleerstoel hebben bekrachtigd. Ik dank het bestuur van de Stichting van deze wisselleerstoel, in het bijzonder de Decaan van de Faculteit der Sociale Wetenschappen, professor Kees van Paridon, en professor Romke van der Veen, voor het vertrouwen dat zij in mij stelden om bij te dragen aan het uitvinden van een nieuwe traditie.

Het is nu vijf jaar geleden dat Jacques van Doorn is overleden en ik vind het een buitengewone eer, die mij is toegefallen, om zijn werk en zijn sociologische gedachtegoed levend te mogen houden, niet alleen in Rotterdam, maar ook daarbuiten. Gedurende bijna vijfendertig jaar, vanaf de oprichting van het tijdschrift *Beleid en Maatschappij* in 1974 heb ik met hem mogen samenwerken. Dertig jaar lang heb ik deel mogen uitmaken van de *Prinsen-vinkenclub*, de studiegroep die hij had opgericht. Het allerbelangrijkste kenmerk van deze studiegroep was de vanzelfsprekende intellectuele vrijheid en onafhankelijkheid, waar Jacques van uit ging en die hij een ieder voorhield. Hij was liberaal in de ware zin van het woord en hét voorbeeld van een *public intellectual*. Toen de vrijheid van de universiteit en van de wetenschapsbeoefenaren in 1986 werd bedreigd, door al te rigide ingrepen van het toenmalige ministerie van OC en W, stond hij pal voor wetenschappelijke vrijheid en integriteit. Hoe hij nu zouden hebben gereageerd op de nieuwste bedreigingen van deze vrijheid, onafhankelijkheid en integriteit valt niet moeilijk te raden.

Ik hoop van harte dat deze tweede Van Doorn-lezing nog tot in lengte van dagen zal worden gevolgd door vele anderen, die de herinnering aan zijn leven en werk hoog zullen houden, minstens tot aan de viering van de honderdste jaargang van *Beleid en Maatschappij*, in 2074. Als bij die gelegenheid een socioloog zal terugkijken op een voorbije eeuw en een typering zal geven van de verzorgingsstaat in de twintigste eeuw, zal het werk van Van Doorn daarbij een prachtige, onverbiddelijke historische en sociologische steun zijn.

Graag wil ik hierbij ook de rector van het NIAS, Aafke Hulk, en in haar alle Fellows van de NIAS jaargroep 2012 / 2013 bedanken voor de geweldig

inspirerende omgeving, die zij met haar gehele staf heeft geboden om het Jacques van Doorn-fellowship een waardige invulling te geven. Na acht jaar in een drukke overheidsorganisatie, de Raad van State, gewerkt te hebben, hebben zij voor mij de terugkeer naar een academisch leven vergemakkelijkt en mij de vreugde van de vrije wetenschapsbeoefening weer doen proeven. Ik heb veel gehad aan de inspirerende seminars en gesprekken.

Ik dank Dindy van Maanen voor haar soepele aanleveren van door mij aangevraagde boeken en literatuur en Eline van der Ploeg voor de hulp bij het vervaardigen van deze rede. Marjolein Kooistra dank ik voor haar attente behulpzaamheid. Zij functioneerde als de betrouwbare schakel tussen de Erasmus Universiteit en het NIAS. Ik dank Jan van der Dussen voor zijn wijze lessen in heden en verleden over de geschiedsopvatting van Collingwood, die mij bij het bedenken van het onderwerp van deze rede zeer van pas kwamen.

Het onderzoekprogramma over *basic needs* dat ik vanmiddag heb ontvouwd zal ik, zoals te doen gebruikelijk bij inaugurele redes, in de komende jaren voortzetten, ook al staat vast dat het einde van mijn academische loopbaan nu echt wel in zicht gekomen is. Een kleine historische studie over de oprichting van de sociologie-opleiding in Rotterdam door Jacques van Doorn houdt U nog van mij te goed. De invloed van Van Doorn's beleids-sociologische opvattingen is en blijft groot en het was mij een waar genoegen U, geachte aanwezigen, daar vanmiddag deelgenoot van te hebben mogen maken.

Ik dank U voor uw aandacht.

Literatuur

Adelaar, G. en R. Gradus, 2012. 'Gezondheidszorg: onbegrensde vraag, begrensde solidariteit', in: *Christen Democratische Verkenningen*, jrg. 2012, nr 2, zomer, p. 62 – 69.

Armstrong, J., 2006. *Love, Life, Goethe, how to be happy in an imperfect world*, London: Allen Lane.

Armstrong, J., 2012. 'Need versus want' in: *How to Worry Less about Money*, London, MacMillan.

Baldwin, P., 1996, *The Politics of Social Solidarity, Class Bases of the European Welfare State 1875 – 1975*, Cambridge: Cambridge University Press.

Baudelet, C. et R. Establet, 1984. *Durkheim et le suicide*, Paris: PUF.

Bosch, F., M. Rebel - Volp, M. Levi, 2012. 'Sterven kost veel geld in ziekenhuis', in: *De Volkskrant*, 10 maart 2012.

Braybrooke, D., 1987. *Meeting Needs*, Princeton: Princeton University Press.

Brighouse, H. and I. Robeyns (eds.), 2010. *Measuring Justice, Primary Goods and Capabilities*, Cambridge: CUP.

Caney, S., 2005. *Justice beyond Borders, a Global Political Theory*, Oxford: OUP.

Clayton, M. and A. Williams (eds.), 2002. *The Ideal of Equality*, New York: Palgrave MacMillan.

Coles, R., 1986. *The Moral Lives of Children*, Boston: The Atlantic Monthly Press.

Coles, R., 1997. *The Moral Intelligence of Children*, London: Bloomsbury

Collingwood, R.G., 1946. *The Idea of History*, revised edition, paperback 1994, edited with an introduction by Jan van der Dussen, Oxford: Clarendon Press.

Doorn, J.A.A. van, 1977. 'De verzorgingsstaat in de praktijk' in: J.A.A. van Doorn en C.J.M. Schuyt, *De stagnerende verzorgingsstaat*, Meppel: Boom, p. 17 – 46; herdrukt 2012 Amsterdam: Amsterdam Academic Archive, AUP.

Durkheim, E., 1897, *Le suicide, Étude de Sociologie*, deuxième ed., 1967, Paris: PUF.

Durkheim, E., 1912. *Les Formes élémentaires de la vie religieuse*, cinquième ed. 1968, Paris: PUF.

Durkheim, E., 1973. 'The Dualism of Human Nature' in: E. Durkheim *On Morality and Society*, translated by C. Blend, edited by R.N. Bellah, Chicago: Chicago University Press.

Dussen, J. van der, 1980. *History as a Science, The Philosophy of R.G. Collingwood*, second edition 2012, Dordrecht: Springer Verlag.

Ellwood, W., 2006. *The No-nonsense Guide to Globalization*, Oxford: NIP.

Esping-Andersen, G. with D. Gallie, A. Hemerijck and J. Miles, 2003. *Why we Need a New Welfare State*, Oxford: OUP.

Gilbert, N., 2002. *Transformation of the Welfare State, The Silent Surrender of Public Responsibility*, Oxford: OUP.

Gilbert, N. and H. Specht, 1974. *Dimensions of Social Welfare Policy*, Englewood Cliffs: Prentice Hall.

Goodin, R., 1985. *Protecting the Vulnerable: toward a Reanalysis of our Social Responsibilities*, Chicago: CUP.

Goodin, R., 1988, *Reasons for Welfare*, Princeton: PUP.

Haidt, J., 2012. *The Righteous Mind, why good people are divided by politics and religion*, New York: Vintage Books.

Harvey, D., 1989. *The Condition of Postmodernity*, Cambridge: Blackwell.

Harvey, D., 2011. *The Enigma of Capital and the Crisis of Capitalism*, London: Profile Books.

Hayek, F., 1944. *The Road to Serfdom*, Chicago: Chicago University Press.

Hood, R., 1998. *The Art of the State, Culture, Rhetoric and Public Management*, Oxford: Clarendon Press.

Hemerijck, A., 2013. *Changing Welfare States*, Oxford: OUP.

Ignatieff, M., 1984. *The Needs of Strangers, an essay on privacy, solidarity and the politics of being human*, paperback edition, 1986, London: Penguin Books.

Johnson, P., 2013. *Collingwood's The Idea of History*, London: Bloombury.

Kloppenborg, J.T., 1998. *The Virtues of Liberalism*, Oxford: OUP.

Lederer K. (ed.), 1980. *Human Needs, a contribution to the current debate*, Königstein: Anton Hain Verlag

Leiss, W., 1979. *The Limits to Satisfaction, an essay on the problem of needs and commodities*, Toronto: University of Toronto Press.

Lötter, H.P.P., 2011, *Poverty, Ethics and Justice*, Cardiff: University of Wales Press.

Marramao, G., 2012. *The Passage West, Philosophy after the Age of the Nation State*, London: Verso (oorspronkelijk in het Italiaans 2003).

Marshall, T. H., 1965. 'Citizenship and Social Class' in: T.H. Marshall, *Class, Citizenship and Social Development*, New York: Anchor Books, p. 71 – 134.

Marwick, A., 1982. *British Society since 1945*, Harmondsworth: Penguin Books.

Miller, D., 1976, *Social Justice*, Oxford: Clarendon Press.

Miller, D., 1999, *Principles of Social Justice*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Noonan, J., 2006. *Democratic Society and Human Needs*, Montreal: McGill University Press.

Nussbaum, M., 2011. *Creating Capabilities, the Human Development Approach*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

O'Neill, O., 1986. *Faces of Hunger, an Essay on Poverty, Justice and Development*, London: Allen and Unwin.

Parijs, Ph. van, 1995. *Real Freedom for All*, Oxford: Clarendon Press.

Parijs, Ph. van, 1996. *Solidariteit voor de 21e Eeuw*, Leuven/ Apeldoorn: Garant.

Pogge, Th. W., 2002. *World Poverty and Human Rights: Cosmopolitan Responsibilities and Reforms*, Cambridge: Polity Press.

Rawls, J., 1971, *A Theory of Justice*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Rawls, J., 1974. 'Reply to Alexander and Musgrave' in: M. Clayton and A. Williams (eds.), *The Ideal of Equality*, 2002, New York: Palgrave MacMillan, p. 21 – 40.

Rawls, J., 1999. *Collected Papers*, edited by S. Freeman, Cambridge, Mass.: HUP.

Roseboom, T. en R. van der Krol, 2010. *Baby's van de Hongerwinter, de onvermoede erfenis van ondervoeding*, Amsterdam/Antwerpen: Augustus.

Schmidtz, D., 1995. *Rational Choice and Moral Agency*, Princeton: PUP.

Schmidtz, D., 2006. 'Meditations on Need' in: D. Schmidtz, *Elements of Justice*, Cambridge: CUP, p. 161 – 182.

Schmidtz, D., 2008. *Person, Polis, Planet, Essays in Applied Philosophy*, Oxford: OUP.

Schmidtz, D. and R. Goodin, 1998. *Social Welfare and Individual Responsibility*, Cambridge mass.: HUP.

Schuyt, C.J.M., 1985. *Filosofie van de Sociale Wetenschappen*, leiden: Martinus Nijhoff.

Schuyt, C.J.M., 1981. 'De zin van de verzorgingsstaat', in: *De Volkskrant*, 7 en 8 mei 1981; opgenomen in: C.J.M. Schuyt, *Tussen Macht en Moraal, over de plaats van het recht in verzorgingsstaat en democratie*, 1983, Alphen aan de Rijn: Samsom, p. 220-226.

Schuyt, K., 2006 a. 'Een Frisse Kijk op Vergrijzing' in: D. van den Brink en F. Heemskerk (eds.) *De Vergrijzing Leeft, kansen en keuzes in een verouderde samenleving*, Amsterdam: Bert Bakker, p. 289 – 299.

Schuyt, K., 2006 b. 'Kameleontisch Beleid, Stekelige Wetenschap' in: J.W. Duyvendak, K. Schuyt en H. Roest, *Werken op de grens van wetenschap en beleid*, Den Haag: SCP, p. 11 – 25.

Schuyt, K. en E. Taverne, 2000. *1950: Welvaart in Zwart-Wit*, Den Haag: Sdu.

Schuyt, K and E. Taverne, 2004. *1950: Prosperity and Welfare*, New York, Palgrave MacMillan.

Sen, A., 1985. *Commodities and Capabilities*, Amsterdam: North Holland/ Elsevier.

Sen, A., 1999. *Development as Freedom*, Oxford: OUP.

Sen, A., 2009. *The Idea of Justice*, London: Allan Lane.

Shue, H., 1980. *Basic Rights*, Princeton: PUP.

Talbott, W.J., 2005. *Which Rights should be Universal?* Oxford: OUP.

Talbott, W.J., 2010. *Human Rights and Human Well-Being*, Oxford: OUP.

Thoenes, P., 1962. *De Elite in de Verzorgingsstaat*, Leiden: Stenfert Kroese.

Thomson, G., 1987. *Needs*, London: Routledge and Kegan Paul.

Wapshott, N., 2011. *Keynes Hayek, The Clash That Defined Modern Economics*, New York, Norton and Co.

Wiggins, D., 1987. 'Claims of Need' in: D. Wiggins, *Needs, Values, Truth, essays in the Philosophy of Values*, Oxford: Basil Blackwell, p. 1 – 57.

Wolfson, D., 2013. 'Vijf wegen uit de crisis' in: *Socialisme en Democratie*, jrg. 70, nr. 3, juni 2013, p. 85-90.

